

Η ΙΔΙΟΤΥΠΗ ΜΕΤΑΧΕΙΡΙΣΗ ΕΝΟΣ «ΑΝΥΠΑΡΚΤΟΥ» ΕΙΔΟΥΣ: Ο ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΕΓΚΛΗΜΑΤΙΑΣ ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΑ*

ΝΙΚΟΣ Κ. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ

14 Φεβρουαρίου 1898. Αν και είχε περάσει σχεδόν ένας ολόκληρος χρόνος από την ήττα της χώρας μας στον πόλεμο του '97, η λαϊκή οργή δεν έλεγε να κοπάσει. Καλώς ή κακώς, λόγω της ανάληψης της αρχιστρατηγίας από τον διάδοχο, το στέμμα θεωρούνταν υπαίτιο για τον διασυσρμό του στρατού μας, και το αντιδυναστικό ρεύμα δυνάμωνε.

Σε αυτό ακριβώς το κλίμα, ενώ κάποιοι θερμόαιμοι έφθαναν να θέτουν ακόμη και πολιτειακό και να ζητούν να συγκληθεί Συντακτική Εθνοσυνέλευση, ο Γεώργιος Α' επέστρεφε με μιαν από τις κόρες του, την πριγκίπισσα Μαρία, από μεσημεριάτικο περίπατο στο Φάληρο. Καθώς η άμαξά τους έφθανε στη θέση Ανάλατος –στον σημερινό Άγιο Σώστη– δύο ελεύθεροι σκοπευτές τους πυροβόλησαν. Επρόκειτο για δολοφονική απόπειρα, από την οποία τελικά τραυματίστηκε ελαφρά μόνον ένας συνοδός τους. Οι δράστες κατόρθωσαν να διαφύγουν, αλλά την επομένη συνελήφθησαν υπό μυστηριώδεις συνθήκες, για να οδηγηθούν –ένα μόλις μήνα αργότερα– σε δίκη ενώπιον του Δικαστηρίου των Συνέδρων. Με παρρησία, ο πρώτος από αυτούς, δημοτικός υπάλληλος με κάποια μόρφωση, δήλωνε:

«Ο τύπος και ολόκληρος η κοινή γνώμη εγνώριζε και έλεγεν ότι ο Βασιλεύς και οι Υπουργοί του ήσαν οι αίτιοι του επαισχύντου πολέμου. Απεφάσισα να εκδικήσω την προσβληθείσαν τιμήν της πατρίδος μου, και δια τούτο εξετέλεσα την πράξιν»¹.

Ο Νίκος Αλιβιζάτος διδάσκει Συνταγματικό Δίκαιο στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

* Αναδημοσίευση από τον τιμητικό τόμο του καθηγητή Γιάννη Μανωλεδάκη (εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2005, σελ. 209-222). Σε πρώτη γραφή, την μελέτη αυτή ο συγγραφέας την παρουσίασε στο συμπόσιο που αφιέρωσε στον τιμώμενο το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, με τίτλο «Δημοκρατία, ελευθερία, ασφάλεια», τον Μάιο του 2004.

Παρά ταύτα, η ετυμηγορία των συνέδρων ήταν καταδικαστική, χωρίς επιφυλάξεις:

«Ναι, έγγραφαν επί λέξει στην απόφασή τους, είναι ένοχοι οι κατηγορούμενοι [...] ότι υπό κοινού συμφέροντος κινούμενοι [...] επέβαλον χείρα κατά του ιερού προσώπου του Βασιλέως των Ελλήνων Γεωργίου του Α', πυροβολήσαντες κατ' αυτού επανειλημμένως δι' όπλων Γκρά πεπληρωμένων πυρίτιδος και σφαιρών εξ εγγυτάτης αποστάσεως, με σκοπόν να φονεύσωσιν αυτόν»².

Επρόκειτο βεβαίως για την τυπικότερη περίπτωση του αδικήματος της εσχάτης προδοσίας, το οποίο, σύμφωνα με το άρθρο 123 του Ποινικού Νόμου τιμωρούνταν με θάνατο³. Όσο για την ένσταση των κατηγορουμένων ότι η απόπειρά τους ήταν πολιτικό έγκλημα και δεν μπορούσε, ως εκ τούτου, να τους επιβληθεί σύμφωνα με το Σύνταγμα η θανατική ποινή, το δικαστήριο την απέρριψε, όχι γιατί θεώρησε το αδίκημά τους «σύνθετο», αλλά γιατί η ίδια η Β' Εθνοσυνέλευση που είχε ψηφίσει το οικείο άρθρο – δηλαδή το άρθρο 18 του Σ. 1864 – είχε αναγράψει στα πρακτικά ως απόφασή της

«ότι ουδέποτε η ανθρωποκτονία κατά του Βασιλέως δύναται να θεωρηθή πολιτικόν αδίκημα»⁴.

Αιτιολογία που, λίγες μέρες αργότερα η σύνταξη της «Θέμιδος» – του πιο έγκριτου νομικού περιοδικού της εποχής – δεν παρέλειπε να σχολιάσει σκωπτικά:

«Δεν δύναται να τεθή ουδ' εις σκιάν καν αμφιβολίας ότι οιονδήποτε κατά του προσώπου του βασιλέως αδίκημα, από της απλουστερας κατ' αυτού εξυβρίσεως, από του απλουστάτου εναντίον του ειρωνικού μειδιάματος μέχρι του φόνου αυτού είναι πολιτικόν αδίκημα»⁵.

Οι ένοχοι εκτελέστηκαν λίγες μέρες αργότερα στο Παλαμίδι, μια και ο Γεώργιος αρνήθηκε να τους δώσει χάρη, από φόβο μήπως και επιβεβαιώσει τις φήμες που είχαν κυκλοφορήσει τότε, ότι η απόπειρα εναντίον του ήταν «στημένη» και απέβλεπε τάχα στο να αποκαταστήσει το κύρος και τη δημοτικότητά του.

Την εικόνα συμπλήρωσε την ίδια εποχή ο Άρειος Πάγος. Το ανώτατο δικαστήριο της χώρας, δέχθηκε πρόταση του εισαγγελέα του Δημ. Τσιβανόπουλου και απέρριψε αναίρεση που είχε ασκήσει ο Μαρίνος Αντύπας – ο γνωστός Κεφαλονίτης ουτοπιστής-σοσιαλιστής – κατά απόφασης του Πλημμελειοδικείου Αθηνών που τον είχε καταδικάσει για εξύβριση του διαδόχου και της βασιλικής οικογένειας. Και τούτο με τη σκέψη ότι δεν επρόκειτο για πολιτικό αδίκημα, υπαγόμενο στην δικαιοδοσία των ενόρκων, σύμφωνα με το άρθρο 95 του ισχύοντος τότε Συντάγματος, αλλά για κοινό. Διότι, πάντοτε κατά τον Άρειο Πάγο, πολιτικά αδικήματα κατά την έννοια του Συντάγματος, «κατ' αντίθεσιν των κοινών»,

«είναι μόναι αι κατά της πολιτείας απευθυνόμεναι και εις την προσβολήν της καθεστώσης εν αυτή πολιτικής τάξεως τείνουσαι πράξεις»,

η δε περί του θέματος κρίση του πρωτοβάθμιου δικαστηρίου ήταν αναιρετικά ανέλεγκτη⁶. Σκέψη που η «Θέμις» και πάλι κατηγορούσε, κατηγορώντας τον Άρειο Πάγο για υποκρισία και φαρισσαϊσμό:

«Την προστασίαν [των πολιτικών δικαίων των Ελλήνων] αφήκε το ανώτατον δικαστήριο εις την εκτίμησιν των κατωτέρων [...], την σαλευομένην ως κάλαμος από του σφοδρού ανέμου των ατομι-

κών βλέψεων [...]. Το Σύνταγμα εξησφάλισε την υπό των λαϊκών δικαστηρίων εκδίκασιν των πολιτικών αδικημάτων, αφιέρωσε δε την τήρησιν της διατάξεως ταύτης εις τον πατριωτισμόν των Ελλήνων και, υποθέτομεν, εις την αντίληψιν των αρεοπαγιτών. Αντί τούτου, ο Άρειος Πάγος επαφήκε την εφαρμογήν της εις τον πατριωτισμόν των πρωτοδικών, ίσως ίσως δια να προετοιμάση τον μόνον τω όντι ανεξέλεγκτον πατριωτισμόν των κοινωνών»⁷.

***

Δεν αναφέρθηκα στα ξεχασμένα αυτά περιστατικά ούτε από ανεκδοτολογική, ούτε πολύ λιγότερο από ρομαντική διάθεση. Αν ανέτρεξα τόσο διεξοδικά στην μακρινή εκείνη εποχή, το έκανα για να θυμίσω κάτι που συχνά ξεχνούμε: ότι, δηλαδή, σε ζητήματα με έντονο πολιτικό χρωματισμό, όπως είναι ο χαρακτηρισμός ενός εγκλήματος ως πολιτικού ή όχι, τα δικαστήρια μας δεν περίμεναν τα πάθη και τους διχασμούς του 20ού αιώνα για να φανούν άτολμα και ασυνεπή: από την πρώτη στιγμή, σε μίαν εποχή δηλαδή όπου το κόστος της διαφωνίας δεν πληρωνόταν τόσο ακριβά όσο τις δεκαετίες που ακολούθησαν, αρνήθηκαν να αναλάβουν τις ευθύνες που το Σύνταγμα τους ανέθετε. Και υποτάχθηκαν μάλλον εύκολα στις σκοπιμότητες της στιγμής.

Επιβάλλεται όμως σ' αυτό το σημείο να εξεταστούν τα ζητήματα με τη σειρά.

Χρονολογικά πρώτη συνταγματική διάταξη για το πολιτικό έγκλημα στη χώρα μας ήταν το άρθρο 93 του Συντάγματος του 1844: ακολουθώντας το πρότυπο της γαλλικής μοναρχικής χάρτας του 1830⁸, η Εθνοσυνέλευση της 3ης Σεπτεμβρίου υπήγαγε τα πολιτικά εγκλήματα και τα εγκλήματα τύπου – «οσάκις ταύτα δεν αφωρώσι τον ιδιωτικόν βίον», όπως διευκρινιζόταν – στην δικαιοδοσία των ενόρκων. Έκτοτε – παρά το γεγονός ότι η διάταξη αυτή εγκαταλείφθηκε βαθμηδόν στη Γαλλία, την πρώτη διδάσσα δηλαδή – την επανέλαβαν όλα τα μεταγενέστερα Συντάγματά μας, με δύο κρίσιμες ωστόσο αλλαγές: με την πρώτη, στη θέση των αμιγώς ορκωτών δικαστηρίων, από το Σύνταγμα του 1952 και εφεξής άρχισαν να προβλέπονται τα μικτά ορκωτά, με πλειοψηφία πότε ενόρκων και πότε δικαστών⁹ επί του τελευταίου αυτού ζητήματος, το ισχύον Σύνταγμα δεν παίρνει θέση¹⁰. Με τη δεύτερη και σημαντικότερη αλλαγή, από το Σ. 1927 και εφεξής, όσα κακουργήματα είχαν υπαχθεί στην δικαιοδοσία των εφετείων, θα εξακολουθούσαν να δικάζονται από αυτά, μέχρις ότου νόμος τα επανέφερε στους ενόρκους¹¹. Έτσι, η αρχική ρύθμιση αποδυναμωνόταν ουσιαδώς αφού, από την εποχή του μεσοπολέμου, τα κατ' εξοχήν πολιτικά αδικήματα – όπως π.χ. η παράβαση του διαβόητου «κατοχυρωτικού» του 1924, δηλαδή του νομοθετικού διατάγματος της κυβέρνησης του Αλ. Παπαναστασίου με το οποίο επιδιωκόταν η «κατοχύρωση» της νεοσύστατης αβασίλευτης Δημοκρατίας¹² – υπάγονταν με ειδικούς νόμους είτε στα εφετεία, είτε, ακόμη χειρότερα, σε στρατιωτικά δικαστήρια¹³. Οριστικό πλήγμα στην αρμοδιότητα των ενόρκων κατέφερε το ισχύον Σύνταγμα, το άρθρο 97 του οποίου αφήνει, ως γνωστόν, ελεύθερο το πεδίο να υπάγονται στην δικαιοδοσία των εφετείων «και άλλα κακουργήματα» στο μέλλον, χωρίς περιορισμό¹⁴.

Το 1864, πέρα από το άρθρο για την δικαιοδοσία των ενόρκων¹⁵ – και κάτω από την επίδραση της αντιμοναρχικής ροπής που επικράτησε μετά την έξωση του Όθωνα – προστέθηκαν στο Σύ-

νταγμα τρεις καινούριες διατάξεις για το πολιτικό έγκλημα, με έντονα φιλελεύθερο τόνο, οι ακόλουθες:

Πρώτα, η διάταξη του άρθρου 6 που, προκειμένου περί πολιτικών εγκλημάτων, έθετε ανώτατο όριο στην διάρκεια της προφυλάκισης. Με την επέκταση της ρύθμισης αυτής σε όλα εγκλήματα από το ισχύον Σύνταγμα,¹⁶ η διάταξη αυτή καταργήθηκε.

Δεύτερον, η απαγόρευση της επιβολής της θανατικής ποινής στα πολιτικά εγκλήματα.¹⁷ Γαλλικής εμπνεύσεως και αυτή,¹⁸ η εν λόγω ρύθμιση υιοθετήθηκε κολοβωμένη, αφού –ύστερα από πολλή συζήτηση– αποφασίσθηκε αρκετά υποκριτικά να μην καταλαμβάνει τα λεγόμενα «σύνθετα» εγκλήματα. Ορισμός όμως των τελευταίων δεν δινόταν. Την διάταξη αυτή την επανέλαβαν έκτοτε όλα μας τα Συντάγματα έως την αναθεώρηση του 2001,¹⁹ οπότε καταργήθηκε με την ρητή συνταγματική απαγόρευση της ποινής του θανάτου σε καιρό ειρήνης²⁰.

Τρίτη διάταξη ήταν, ο περιορισμός της αμνηστίας ως βασιλικής προνομίας μόνον στα πολιτικά εγκλήματα, «επί τη ευθύνη του Υπουργείου».²¹ Ο αποκλεισμός αυτός των κοινών εγκλημάτων από τον θεσμό της αμνηστίας ήταν άλλη μια ελληνική πρωτοτυπία, που απέβλεπε στο να περιορισθεί η πρακτική της αμνηστευσης των εκάστοτε «ημετέρων» από τις κυβερνήσεις. Τη ρύθμιση επανέλαβαν έκτοτε όλα μας τα Συντάγματα.²² Από το τραγικό περιστατικό της σφαγής του Δήλεσι, το 1870, έως τις πολυσυζητημένες «άρσεις του αξιοποίνου» στις μέρες μας, η απαγόρευση αυτή έχει δημιουργήσει περισσότερα προβλήματα απ' όσα επέλυσε²³.

Μαζί με την υπαγωγή των πολιτικών εγκλημάτων στους ενόρκους, οι τρεις αυτές ρυθμίσεις συγκροτούν τον σταθερό πυρήνα της ευνοϊκής μεταχείρισης του πολιτικού εγκληματία στα Συντάγματά μας. Σε αυτές, το ισχύον Σύνταγμα προσέθεσε άλλες δύο: την απαγόρευση της έκδοσης αλλοδαπού «που διώκεται για τη δράση του υπέρ της ελευθερίας» (άρθρο 5§2 Σ.). Και την επέκταση της βουλευτικής ασυλίας και για το χρονικό διάστημα ανάμεσα στη διάλυση της Βουλής και την ανακήρυξη των βουλευτών του νέου κοινοβουλίου, κατά την διάρκεια του οποίου μέλος της Βουλής που διαλύθηκε δεν μπορεί να διωχθεί για πολιτικά εγκλήματα (άρθρο 62§1 εδ.β' Σ.). Επιδιώχθηκε έτσι να αποτραπεί στο μέλλον ό,τι είχε απειληθεί εναντίον του Ανδρέα Παπανδρέου το 1967.

Σε αυτά συνοψίζεται η ιστορική εξέλιξη των σχετικών ρυθμίσεων. Η ιδιαιτερότητά τους, σε σύγκριση με όσα ίσχυσαν την ίδια εποχή στις κυριότερες ευρωπαϊκές έννομες τάξεις, έγκειται στο ότι περιλήφθηκαν στο ίδιο το Σύνταγμα.²⁴ Λες και με τον τρόπο αυτό οι εμπνευστές τους έλπιζαν ότι θα εξασφαλιζόταν η εφαρμογή τους. Κάτι που τελικά δεν έγινε. Πράγματι, ο σχετικός απολογισμός είναι απογοητευτικός. Θα μπορούσε να συνοψισθεί στα εξής σημεία:

Εν πρώτοις, παρά την περί του αντιθέτου πρόβλεψη όλων μας των Συνταγμάτων, ούτε ένα, εξ όσων γνωρίζω, πολιτικό έγκλημα δεν εκδικάσθηκε ποτέ από ενόρκους στη χώρα μας. Και τούτο, όχι μόνον σε περιόδους πολιτικής όξυνσης, οπότε τους ενόρκους τους απέκλειαν ειδικοί νόμοι, που την συνταγματικότητά τους δεν τόλμησε να αμφισβητήσει κανένα δικαστήριο, αλλά και σε περιόδους κοινοβουλευτικής ομαλότητας, όπως ήταν η ύστερη περίοδος της βασιλείας του Γεωργίου Α', η τελευταία βενιζελική τετραετία 1928-1932, ή η παρούσα περίοδος.

Οι σκέψεις με τις οποίες ο Άρειος Πάγος απέρριπτε κάθε φο-

ρά τους σχετικούς λόγους αναιρέσεως συγκροτούν ένα ενδιαφέρον δείγμα νομικού και πολιτικού καιροσκοπισμού. Αναφέρω μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα:

Υπό το Σύνταγμα του 1864, η εξύβριση του διαδόχου και της βασιλικής οικογένειας, το 1898, δεν ήταν κατά τον Άρειο Πάγο πολιτικό αδίκημα διότι, όπως ήδη ανέφερα, τέτοιο ήταν μόνον όποιο απευθυνόταν κατά της πολιτείας και προσέβαλλε την καθεστώςα πολιτική τάξη.²⁵ Ούτε πολύ λιγότερο η δια του τύπου –επρόκειτο για τον διευθυντή της ιστορικής εφημερίδας «Καιροί»– ή προφορική –«έξωθι των εν τοις ενταύθα πλατείαις Ομονοίας και Συντάγματος καφενείων Ζαχαράτου»– εξύβριση του βασιλιά, με τον ισχυρισμό ότι εναντίον του απόπειρα αποτελούσε «κωμωδία».²⁶ Ακόμη, δεν αποτελούσε πολιτικό αδίκημα ούτε η βασιλοκτονία.²⁷ Τέλος, με πάγια νομολογία, θεωρήθηκαν κοινά τα εγκλήματα τα διαπραττόμενα «κατά τας εκλογάς» και, γενικότερα, οι παραβάσεις του εκλογικού νόμου μια και, όπως είχε κριθεί, δεν έτειναν καθ' εαυτά «εις αναίρεσιν ή αλλοίωσιν του ισχύοντος πολιτεύματος ή τινός των εξουσιών αυτού», αλλά μόνο στην προσβολή «δημοσίων δικαίων» συγκεκριμένων προσώπων.²⁸

Μετά το ξέσπασμα του εθνικού διχασμού –με εξαίρεση την δίκη των έξη, το 1922, που συνιστούσε δίχως άλλο ξεχωριστή περίπτωση– δίκες οπαδών και, πολύ λιγότερο, ηγετικών στελεχών και των δύο παρατάξεων κατ' ουσίαν δεν έγιναν: τόσο οι βενιζελικοί, όσο και οι κωνσταντινικοί προτιμούσαν να καταφεύγουν σε διοικητικά μέτρα οι μεν εναντίον των δε και τανάπαλιν, με πρώτη την διοικητική εκτόπιση η οποία, από τα μέσα της δεύτερης δεκαετίας του 20ού αιώνα –και περίπου αδιαλείπτως έως την μεταπολίτευση του 1974– κατέστη σύνηθες μέτρο αντιμετώπισης του πολιτικού αντιπάλου.²⁹ Η παράβαση του «κατοχυρωτικού» υπαγόταν σε επί τούτω συνιστώμενο τμήμα του εν Αθήναις Αναθεωρητικού, που και τα πέντε μέλη του τα διόριζε ο υπουργός Στρατιωτικών.³⁰ Ούτε οι παραβάτες του «ιδιώνυμου», δηλ. του θλιβερά γνωστού ν. 4229/1929, θεωρούνταν πολιτικοί εγκληματίες αφού, σύμφωνα με τον Άρειο Πάγο, οι ιδέες τους είχαν ως απώτερο σκοπό την ανατροπή της κοινωνίας και όχι του κράτους³¹. Κοντολογίς, από τα στοιχεία που μπόρεσα να συλλέξω, ούτε κατά την διάρκεια του μεσοπολέμου διεξήχθη καμιά πολιτική δίκη ενώπιον των ενόρκων.

Όπως ήταν αναμενόμενο, τα πράγματα δεν άλλαξαν τα χρόνια που ακολούθησαν. Ήδη από το 1946, προτού δηλαδή υιοθετηθεί το διαβόητο Γ' Ψήφισμα του ίδιου χρόνου και ο α.ν. 509/1947, ο Άρειος Πάγος έκρινε ότι η κατασκοπεία του μεταξικού α.ν. 375/1936 δεν ήταν πολιτικό έγκλημα, γιατί δεν στρεφόταν κατά της πολιτείας, αλλά απειλούσε «την σύνθεσιν, οργάνωσιν και κινητοποίησιν των στρατιωτικών δυνάμεων και την ασφάλειαν οχυρών θέσεων».³² Επομένως, τα ηγετικά στελέχη του ΚΚΕ που, από την υπόθεση Μπελογιάννη και εφεξής διώκονταν ως «κατάσκοποι» με βάση αυτόν ακριβώς τον νόμο, καλώς δεν προσάγονταν ενώπιον των ενόρκων, αλλά δικάζονταν από τα οικεία στρατιωτικά δικαστήρια. Διότι, όπως επανειλημμένως έκρινε έκτοτε ο Άρειος Πάγος, οι παραβάσεις του νόμου αυτού στρέφονταν

«ουχί κατά της εσωτερικής πολιτικής τάξεως, αλλά κατά της εξωτερικής ασφαλείας της χώρας, ιδία κατά του στρατεύ, ως οργάνου αμύνης κατά των εξωτερικών της χώρας εχθρών».³³

Εν όψει των ανωτέρω, δεν θα πρέπει να εκπλησσει η αδρανοποίηση και της δεύτερης συνταγματικής εγγύησης υπέρ των

πολιτικών εγκλημάτων, δηλαδή η απαγόρευση της θανατικής ποινής. Η σχετική ρύθμιση κατέστη γράμμα κενό με δύο τρόπους:

Πρώτον, με τον χαρακτηρισμό προφανών πολιτικών εγκλημάτων ως κοινών. Έτσι, το 1950, το Β΄ Τμήμα του Αρείου Πάγου έκρινε ότι η συγκρότηση ένοπλης ομάδας, τον Απρίλιο του 1946, «προς διέγερση εμφυλίου, δεν ήταν πολιτικό έγκλημα, αλλά κοινό,

«καθ' όσον, αι αποτελούσαι αυτό ειρημέναι πράξεις, στρεφόμεναι κυρίως κατά της εννόμου τάξεως και ασφαλείας του κράτους, δεν απευθύνονται κατά της πολιτείας, προσβάλλουσαι δικαιώματα αυτής ως τοιαύτης, ήτοι συνεχόμενα μετά του πολιτικού αυτής οργανισμού, έστω και εάν εξ αφορμής πολιτικών φρονημάτων ή αρχών ετελέσθη η πράξις».³⁴

Και, δεύτερον, με τον χαρακτηρισμό των άλλων πολιτικών εγκλημάτων ως σύνθετων, δηλαδή με την εξομοίωσή τους με τα κοινά, στα οποία μπορούσε τότε να επιβληθεί η θανατική ποινή. Έτσι, στη δίκη των πρωταιτών, το 1975, το Εφετείο Αθηνών, διέστειλε την εσχάτη προδοσία («τυπική περίπτωση πολιτικού αδικήματος», όπως την χαρακτήρισε), από τα στρατιωτικά αδικήματα και, ειδικότερα, από το αδίκημα της στάσης στρατιωτικών, με την έωλη –και πάντως αναπόδεικτη– αιτιολογία ότι «αποκλείεται στρατιωτικόν έγκλημα να χαρακτηρισθῆ ως πολιτικόν».³⁵

Η μόνη από τις ιστορικές συνταγματικές διατάξεις για το πολιτικό έγκλημα που –κακῶς κακῶς έστω, αλλά πάντως– εφαρμόσθηκε ήταν η περί αμνηστίας. Τα δικαστήρια, τους δεκάδες αμνηστευτικούς νόμους και διατάγματα, που εκδόθηκαν από το 1916 έως το 1974, τους ερμήνευσαν κατά κανόνα με τόση ευρύτητα, ώστε να συμπεριλάβουν και πράξεις που τα ίδια δεν θα χαρακτήριζαν ποτέ ως πολιτικά εγκλήματα αν τύχαινε να τις δικάσουν όταν εκκρεμοδικούσαν: εκτός από τα «σύνθετα», που συνήθως αμνηστεύονταν, χαρακτηρίσθηκαν έτσι ως πολιτικά, αδικήματα όπως η εκβίαση η διαπραχθείσα εκ συστάσεως, κατά τα Νοεμβριανά του 1916,³⁶ η αντίσταση κατά της αρχής τον ίδιο χρόνο,³⁷ και η αντιποίηση αρχής το 1920.³⁸ Μετά το 1975, η αντίστοιχη διάταξη του άρθρου 47 του ισχύοντος Συντάγματος δεν εφαρμόσθηκε,³⁹ αλλά λαβή για μια κάπως ευρύτερη προσέγγιση της έννοιας του πολιτικού εγκλήματος έδωσε η νέα διάταξη του άρθρου 5§2 Σ. για την απαγόρευση έκδοσης αλλοδαπού που διώκεται για τη δράση του υπέρ της ελευθερίας, με γνωστότερη αν και μεμονωμένη περίπτωση την απόφαση του Εφετείου Αθηνών στην υπόθεση Πόλε, την οποία ως γνωστόν ανέτρεψε ο Άρειος Πάγος.⁴⁰

Ποιά συμπεράσματα συνάγονται από την συνοπτική αυτή αναδρομή στη δικαστική ιστορία του πολιτικού εγκλήματος στη νεότερη Ελλάδα;

Εν πρώτοις, πιστά στις παρακαταθήκες του φιλελευθερισμού που διέπει την κατάρτιση των συνταγματικών μας κειμένων, τα Συντάγματά μας αφιέρωσαν ευθύς εξ αρχής ειδικές ρυθμίσεις στο πολιτικό έγκλημα, επιφυλάσσοντας ευνοϊκή μεταχείριση στον πολιτικό εγκληματία. Πυρήνας των ρυθμίσεων αυτών ήταν, κατά σειρά, η αρμοδιότητα των ενόρκων, η απαγόρευση επιβολής της θανατικής ποινής, και η αμνηστία. Η ενσωμάτωση των ρυθμίσεων αυτών σε όλα μας τα Συντάγματα, από το 1844 έως σήμερα είναι αξιοσημείωτη και –κάτι λιγότερο γνωστό– συνιστά ελληνική ιδιομορφία.

Συμπέρασμα δεύτερο: το πολιτικό έγκλημα μπορεί ασφαλώς να «υπήρξε» στο συνταγματικό μας δίκαιο, ο πολιτικός εγκλημα-

τίας εν τούτοις, αποτέλεσε «ανύπαρκτο» είδος. Όπως είδαμε – με εξαίρεση την εφαρμογή των αμνηστευτικών μέτρων και την περίπτωση του Ραλφ Πόλε από το Εφετείο Αθηνών, το 1976 – κανένα δικαστήριο δεν αναγνώρισε ποτέ την ιδιότητα του πολιτικού εγκληματία σε οποιονδήποτε, ούτε πολύ λιγότερο τον δίκασε ποτέ ως τέτοιο. Και τούτο με αποφάσεις που διακρίνονταν για την προχειρότητα, την ατομία και την έλλειψη στοιχειώδους συνοχής των κρίσιμων *obiter dicta*. Με αποτέλεσμα, παρά την περί του αντιθέτου πρόβλεψη όλων των Συνταγμάτων μας από το 1844, τα δικαστήρια των ενόρκων να μην δικάσουν ποτέ πολιτικά αδικήματα. Και τούτο, όχι μόνον σε ανώμαλες περιόδους, πράγμα ως ένα σημείο φυσιολογικό και αναμενόμενο, αλλά και σε περιόδους κοινοβουλευτικής άνθησης και ευφορίας.

Συμπέρασμα τρίτο: η άρνηση των δικαστηρίων μας να αναγνωρίσουν στους πολιτικούς αντιπάλους των κυβερνώντων την ιδιότητα του πολιτικού εγκληματία, παρά τις περί του αντιθέτου θέσεις σύσσωμης της επιστήμης τόσο του συνταγματικού όσο και του ποινικού δικαίου, οφείλεται σε πολλούς παράγοντες. Θα ξεχώριζα τρεις: πρώτον, την κατηγορηματική άρνηση της ιδιότητας του πολιτικού εγκληματία στον αδιοπρακτούντα πολιτικό αντίπαλο από όλες χωρίς εξαίρεση τις ελληνικές κυβερνήσεις. Για όλες, από τις πιο φιλελεύθερες έως τις δικτατορικές, ο πολιτικός αντίπαλος που παραβίαζε τον νόμο ήταν κοινός εγκληματίας. Δεύτερον, τη θέσπιση ιδιώνυμων αδικημάτων για τον εκάστοτε πολιτικό αντίπαλο με ειδικούς νόμους, οι οποίοι απέκλειαν από την εκδίκασή τους τα ορκωτά δικαστήρια. Και αυτό, σε συνδυασμό με τη λήψη διοικητικών μέτρων εναντίον τους σε μεγάλη κλίμακα, μέτρων δηλαδή που επιβάλλονταν χωρίς δίκη. Έτσι, οι περιπτώσεις *stricto sensu* πολιτικών εγκλημάτων που έφθναν τελικά στο ακροατήριο ήταν στατιστικά ελάχιστες στο σύνολο των προσώπων που διώκονταν για τα πολιτικά τους φρονήματα. Θα ξεχώριζα, τρίτον, την χαρακτηριστική προσήλωσή των Ελλήνων δικαστών στις αξίες της κυρίαρχης ιδεολογίας και την ατομία τους να κρίνουν ως αντισυνταγματικά τα νομοθετικά μέτρα και τις πρακτικές που ακολουθούνταν εναντίον του πολιτικού αντιπάλου, ακόμη και όταν είχαν εκλείψει από μακρού τα περιστατικά και οι συγκυρίες που είχαν υπαγορεύσει την θέσπισή τους.

Με μια λέξη, η δικαστική αντιμετώπιση του πολιτικού εγκληματία στη νεότερη ιστορία μας δεν ήταν ευνοϊκή. Τουναντίον, παρά τις περί του αντιθέτου διακηρύξεις των Συνταγμάτων μας, η μεταχείριση που του επιφυλάχθηκε ήταν σε αρκετές περιπτώσεις αυστηρότερη από την μεταχείριση που είχαν οι κοινοί εγκληματίες.

Ήταν επόμενο η αντιφατική αυτή παράδοση να επηρεάσει τον τρόπο με τον οποίο οι Έλληνες δικαστές και, γενικότερα, οι Έλληνες νομικοί υποδεχθήκαμε τα τελευταία χρόνια τις ισχύουσες συνταγματικές ρυθμίσεις για το πολιτικό έγκλημα.⁴¹ Ως «ανύπαρκτο» είδος στη συνταγματική μας ιστορία, ο πολιτικός εγκληματίας ήταν επόμενο να αντιμετωπισθεί και μετά το 1974 με καχυποψία και επιφυλακτικότητα. Διότι, όσα εγκώμια και αν αφιέρωνε το κάθε γκρουπούσκουλο, η κάθε ομάδα στους ήρωες της, ήταν ελάχιστες οι περιπτώσεις πολιτικών εγκλημάτων οι οποίοι αντιμετωπίστηκαν από την κοινωνία ως ξεχωριστοί άνθρωποι, που άξιζαν ως τέτοιοι την ευνοϊκή μεταχείριση που το Σύνταγμα τους υποσχόταν. Ίσως γιατί, σε μια κοινωνία, παραδοσιακά υπερπολιτικοποιημένη όπως η δική μας, ο πολιτικός ακτιβιστής σπάνια αντιμετωπίζεται ως ανυστερόβουλος αλτρούιστής, ακόμη και

όταν με τη στάση του δεν προκαλεί το όποιο «δημόσιο αίσθημα».

Αν η παρατήρηση αυτή ευσταθεί, τότε η εμμονή του Έλληνα συντακτικού νομοθέτη να περιλαμβάνει στο τυπικό Σύνταγμα ρυθμίσεις ευνοϊκές για τον πολιτικό εγκληματία, χωρίς να έχει την παραμικρή πρόθεση να μεριμνήσει για την αποτελεσματική εφαρμογή τους, ίσως να είναι ένα ακόμη ενδιαφέρον δείγμα της παθολογίας που χαρακτηρίζει από παλιά την κατάρτιση των Συνταγμάτων στη χώρα μας: να αντιμετωπίζονται δηλαδή αυτά από τους συντάκτες τους περισσότερο ως άλλοθι για την σωτηρία των ψυχών τους, παρά ως κείμενα δεσμευτικά και για τους ίδιους και για τους επιγόνους τους.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Παρατίθεται από την Ελένη Χουρμούζη, στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ', *Νεώτερος Ελληνισμός. Από το 1881 έως το 1913*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977, σ. 162.
2. Δικαστήριον Συνέδρων Αθηνών 56/1898, *Θέμις*, 1898-99, σ. 60 & επ.
3. «Ως ένοχος εσχάτης προδοσίας τιμωρείται με θάνατον: 1. όστις επέβαλε χείρα κατά του ιερού προσώπου του Βασιλέως ή του διέποντος την βασιλείαν, με σκοπόν να φονεύση, αιχμαλωτίση, ή εις του εχθρού την εξουσίαν παραδώση τούτον ή εκείνον αυτών ή, προς εκτέλεσιν τινος εκ των ανοσιουργιών τούτων, διήγειρε στάσιν, ή συνώμοσεν εντός του κράτους, ή συνέδεσε σχέσιν με ξένους [...]» (άρθρο 123 του Ποινικού Νόμου του 1834).
4. ΔΣυνΑΘ 56/1898, *Θέμις*, ό.π., σ.64.
5. *Θέμις*, 1898-99, σ. 61.
6. ΑΠ(Τμ.Β') 77/1898, *Θέμις*, 1898-99, σ. 325.
7. Στο ίδιο.
8. Το (μεταβατικό) άρθρο 69 της οποίας προέβλεπε: «Il sera rounnu successivement par des lois séparées et dans le plus court délai possible les objets qui suivent: 1. L' application du jury aux délits de la presse et aux délits politiques [...]».
9. Έτσι, ειδικά για τα αδικήματα του τύπου, το άρθρο 95 Σ.1952 όριζε ότι «νόμος δύναται να ορίση μικτά δικαστήρια εκ τακτικών δικαστών και ενόρκων, οίτινες και δέον ν' αποτελώσι την πλειοψηφίαν» (Έκτοτε, τα ίδια αδικήματα υπήχθησαν στα τακτικά ποινικά δικαστήρια, βλ. το άρθρο 111 των δικτατορικών Συνταγμάτων του 1968 και του 1973 και το άρθρο 97§3 του ισχύοντος Σ.). Για τα πολιτικά εγκλήματα, τα δικτατορικά Συντάγματα προέβλεπαν αρμοδιότητα των μικτών ορκωτών δικαστηρίων, «συγκροτουμένων, ως νόμος ορίζει, εκ τακτικών δικαστών κατά πλειονοψηφίαν και εξ ενόρκων» (άρθρο 111).
10. Βλ. άρθρο 97§1 του Σ. 1975
11. Βλ. τα άρθρα 100 του Σ. 1927, 95 του Σ. 1952, 111 των δικτατορικών Σ. 1968 και 1973 και 97§2 του ισχύοντος Σ.
12. Με το ν.δ. της 23ης Απριλίου 1924 «περί κατοχυρώσεως του δημοκρατικού πολιτεύματος» απαγορευόταν, μεταξύ άλλων, η «δια λόγου» ή «δί' εντύπων» ή «δ' οιωνδήποτε αισθητών εξεικονίσεων ή θεατρικών ή μουσικών έργων» «προσβολή, δυσφήμισις, εξύβρισις, αποδοκιμασία ή αμφισβήτησις του κύρους των ιδρυτικών του δημοκρατικού πολιτεύματος πράξεων» (άρθρο 1), καθώς και –αντίστροφα – η εξιστόρηση, αναφορά ή έκθεση δημοσία γεγονότων σχετικών «οπωσδήποτε με την ζωήν ή την δράσιν τινός των αποθανόντων ή ζώντων μελών της εκπεσούσης δυναστείας των Γλυξούργων, κατά τρόπον τείνοντα αμέσως ή εμμέσως να κινήση υπέρ αυτών την συγγνώμην ή την συμπάθειαν ή και απλώς να παραστήση αυτά ως ανεύθυνα ή αμέτοχα της εθνικής συμφοράς[...]» (άρθρο 3). Η προβλεπόμενη ποινή ήταν φυλάκιση τουλάχιστον εξαμήνου. Το 1935, εξ άλλου, μετά την πραξικοπηματική παλινόρθωση της μοναρχίας, η Ζ' συντακτική πράξη της 28.10.1935, δηλαδή το υπέρ της μοναρχίας «κατοχυρωτικό» της «κοσμογονίας» του στρατηγού Γ. Κονδύλη, απαγόρευε τον δημοσία κ.λπ. «χλευασμόν», καθώς και την εκδήλωσιν περιφρο-
- νήσεως προς το πολίτευμα» (εννοεί την μόλις επαναφερθείσα μοναρχία, βλ. άρθρο 1)· και αυτό, λίγες μέρες πριν από το ψευτο-δημοψήφισμα για το πολιτειακό, της 3ης Νοεμβρίου 1935 (!).
13. Έτσι, για παράδειγμα, οι παραβιάσεις του «κατοχυρωτικού» (βλ. την προηγούμενη υποσημ.) εκδικάζονταν από 5μελές «ειδικό τμήμα» του εν Αθήναις Αναθεωρητικού, που όλα τα μέλη του (3 στρατιωτικοί δικαστές και 2 ανώτεροι αξιωματικοί του στρατού ξηράς) τα όριζε ο υπουργός Στρατιωτικών (άρθρο 8 ν.δ. 23ης Απριλίου 1924. Όσο για το «κατοχυρωτικό» του 1935, προέβλεπε κατ' αρχήν για τους παραβάτες του αρμοδιότητα του πενταμελούς Εφετείου (άρθρο 6 σ. π. της 28.10.1935). Για την βαθμιαία συρρίκνωση των φιλελεύθερων εγγυήσεων των Συνταγμάτων μας εκείνη την εποχή, συρρίκνωση αντιστρόφως ανάλογη προς την έξαψη των παθών στο πλαίσιο του εθνικού διχασμού, βλ. Ν. Κ. Αλιβιζάτου, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1983, σ. 339 & επ., 350 & επ. και 402 & επ.
14. Βλ. το β' εδ. της §2 του άρθρου 97 Σ. 1975 (: «Με νόμο μπορεί να υπαχθούν στη δικαιοδοσία των [...] εφετείων και άλλα κακουργήματα»), διάταξη που, κατά την κρατούσα πλέον άποψη, εισάγει δυνατότητα (απεριοριστής ;) εξαίρεσης από τον κανόνα της §1 του ίδιου άρθρου, δηλαδή από την υπαγωγή των κακουργημάτων και των πολιτικών εγκλημάτων στην αρμοδιότητα των μικτών ορκωτών δικαστηρίων, βλ. το άρθρο 4 ν. 2928/2001, και τον κριτικό σχολιασμό του Ιω. Μανωλεδάκη, *Ασφάλεια και ελευθερία. Ερμηνεία του ν. 2928/2001 για το οργανωμένο έγκλημα και σχετικά κείμενα*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, εκδ. Σάκουλα, 2002, σ. 30-31, 150-51.
15. Το οποίο επαναλήφθηκε με την ίδια διατύπωση στο Σύνταγμα του 1864 (: άρθρο 95).
16. Βλ. το άρθρο 6§4 του Σ. 1975, την απαγόρευση του οποίου ενίσχυσε ακόμη περισσότερο η συμπλήρωσή του, κατά την αναθεώρηση του 2001.
17. Με το (αντίστοιχο) άρθρο 13 του Σ. 1844 απαγορεύονταν μόνον «αι βάσανοι και η γενική δήμευσις». Στην διάταξη αυτή, το Σ. 1864 προσέθεσε την απαγόρευση του πολιτικού θανάτου (βλ. άρθρο 7 του ΠΝ του 1834) και την κατάρτηση της θανατικής ποινής «επί πολιτικών εγκλημάτων, εκτός των συνθέτων».
18. Το άρθρο 5 του γαλλικού Συντάγματος του 1848 –δηλαδή του Συντάγματος της βραχύβιας Β' Δημοκρατίας– όριζε: “La peine de mort est abolie en matiere politique”.
19. Βλ. Τα άρθρα 18 Σ. 1911, 17 Σ. 1927, 18 Σ. 1952 και 11 των δικτατορικών του 1968 και του 1973. Ειδικά για τα «σύνθετα», το άρθρο 17 του Σ. 1927 όριζε ότι είναι δυνατόν να επιβληθεί σε αυτά η θανατική ποινή, «εάν το μετά του πολιτικού συνδεόμενον κοινόν αδίκημα επισύρη καθ' εαυτό την ποινή του θανάτου».
20. Έδη, η §3 του άρθρου 7 του ισχύοντος Συντάγματος όριζει: «3. Η γενική δήμευση απαγορεύεται. Θανατική ποινή δεν επιβάλλεται, εκτός από τις περιπτώσεις που προβλέπονται στο νόμο για κακουργήματα τα οποία τελούνται σε καιρό πολέμου και σχετίζονται με αυτόν».
21. Άρθρο 39 Σ. 1864.
22. Βλ. τα άρθρα 39 Σ. 1911, 84 Σ. 1927 (το οποίο, μάλιστα, διευκρίνιζε ότι «αμνηστία επί κοινών εγκλημάτων ουδέ δια νόμου απονέμεται»), 39 Σ. 1952, 52§3 των δικτατορικών Σ. 1968 και 1973 και τις §3 και 4 του άρθρου 47 του ισχύοντος Σ., η πρώτη από τις οποίες, έτσι όπως αναθεωρήθηκε το 1986, απαιτεί για την χορήγηση αμνηστίας, νόμο ψηφισμένο από την Ολομέλεια της Βουλής με πλειοψηφία των 3/5 του όλου αριθμού των βουλευτών.
23. Υπενθυμίζεται ότι, μετά την απαγωγή συντροφιάς Ξένων περιηγητών στο Δήλεσι (κοντά στο σημερινό Πικέρμι) από συμμορία που ζητούσε λύτρα, τον Μάρτιο του 1870, η κυβέρνηση Ζαΐμη, επικαλούμενη την συνταγματική απαγόρευση της χορήγησης αμνηστίας σε εγκλήματα του κοινού ποινικού δικαίου (άρθρο 39 Σ. 1864), αρνήθηκε να ενδώσει στον εκβιασμό των ληστών, αλλά και στις πιέσεις της βρετανικής κυβέρνησης, που ενδιαφερόταν άμεσα για την αίσια έκβαση της υπόθεσης. αφού ένας από τους απαχθέντες ήταν γνωστός λόρδος. Λέγεται, μάλιστα, ότι όταν ο τό-

- τε Βρετανός υπουργός Εξωτερικών πληροφορήθηκε τους λόγους που προέβαλε η ελληνική κυβέρνηση για να δικαιολογήσει την «σκληρή» στάση της, αντέδρασε λέγοντας: «το ελληνικόν Σύνταγμα έχει παραβιασθεί τόσο συχνά [...], ώστε δεν θα ηδυνάμην να δώσω προσοχήν εις πρόφασιν στηριζομένην επί τοιαύτης δικαιολογίας». Το λουτρό αίματος που επακολούθησε ίσως ήταν το μοναδικό στη νεότερη ιστορία μας που οφειλόταν στην τήρηση και όχι στην παραβίαση του Συντάγματος. Για το επεισόδιο του Δήλεσι, που κόστισε πολύ στη χώρα, βλ. Ευ. Κωφό, στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ'. *Νεώτερος ελληνοισμός. Από το 1833 έως το 1881*, Αθήναι, Εκδοτική Αθηνών, 1977, σ. 306 & επ. Όσο για τις «άρσεις του αξιοποίνου», εξ όσων γνωρίζω, η χρονολογικά πρώτη έγινε με τον ν. 1240/1982 του ΠαΣοΚ, που προέβλεπε την «ειδική παραγραφή» ορισμένων αδικημάτων. Τον νόμο αυτόν τον έκρινε ομοφώνως αντισυνταγματικό, ως αντίθετο προς το άρθρο 47§4 Σ., το πενταμελές Εφετείο Αθηνών (ΕφΑθ 249/1982, *ΠοινΧρ* 1982, σ. 314 & επ.) και ομοφώνως (!) συνταγματικό ο Άρειος Πάγος (ΑΠ(ΟΛ.)672/1982, *ΠοινΧρ* 1982, σ. 308 & επ. Την συνταγματικότητά του είχε τότε υποστηρίξει ο Ιω. Μανωλεδάκης με τον Αρ. Μάνεση στο *Βήμα της Κυριακής*, της 4. 4. 1982 και την αντίθετη άποψη ο Ν. Ανδρουλάκης, «Αμνηστία, κρυπτοαμνηστία, 'ειδική παραγραφή' και 'αντεγκληματική πολιτική'», *ΠοινΧρ* 1982, σ. 577-591. Ανάλογη ρύθμιση είχε ψηφισθεί σημειωτέον την ίδια εποχή και από τους Γάλλους σοσιαλιστές και κομμουνιστές (βλ. τον ν. 81-776 της 4. 8. 1981), σε μια χώρα όμως, που το Σύνταγμα της δεν απαγορεύει τη χορήγηση αμνηστίας σε κοινά εγκλήματα, βλ. το άρθρο 34 περ. 4 του γαλλΣ 1958.
24. Η έννοια του «πολιτικού εγκλήματος» (και της ευνοϊκότερης μεταχείρισής του σε σύγκριση με τα κοινά) διαμορφώθηκε στις αρχές του 19ου αιώνα από την «νεοκλασική» (ή «εκλεκτική», κατ' άλλη ορολογία) σχολή του ποινικού δικαίου και ιδίως τον François Guizot (1787-1874): στα έργα του *Des conspirateurs et de la justice politique* (1821) και *De la peine de mort en matière politique* (1822), ο μετέπειτα πρωθυπουργός της Γαλλίας θεμελίωσε την άποψη του σε ωφελιμιστικά κυρίως επιχειρήματα. Αν και η συνταγματική κατοχύρωσή τους υπήρξε παροδική (στην Χάρτα του 1830 και το Σύνταγμα του 1848, βλ. υποσημ. 8 και 18 πιο πάνω), οι σχετικές ρυθμίσεις αποτυπώθηκαν σε διάφορους γαλλικούς ποινικούς νόμους του τελευταίου τρίτου του 19ου αιώνα, υπό την επίδραση και της «θετικιστικής» σχολής του ποινικού δικαίου (Ferri, Garofalo, Lombroso, Laschi): και πάλι όμως δεν εφαρμόστηκαν στην πράξη, μετά την έξαρση των λεγόμενων «αναρχικών» εγκλημάτων. Για την εξέλιξη της γαλλικής, της ιταλικής και της γερμανικής νομοθεσίας, την ίδια εποχή, βλ. Ρ. Papadatos, *Le délit politique. Contribution à l' étude des crimes contre l'Etat*, πρόλ. J. Graven, Genève, 1955, σ. 50 επ.
25. ΑΠ(Τμ.Β') 77/1898, *Θέμις*, 1898-99, σ. 325, βλ. πιο πάνω υποσημ. 6
26. ΑΠ(Τμ.Β') 133/1898, *Θέμις*, 1898-99, σ. 163 & επ.
27. Βλ. πιο πάνω την ΑΠ 77/1898, υποσημ. 6 και 24.
28. Βλ. ΑΠ(Τμ.Β') 9/1908, *Θέμις*, 1908-09, σ. 318.
29. Το βασικό νομοθέτημα για την διοικητική εκτόπιση ήταν το ν.δ. της 2. 6. 1926 της δικτατορίας του Θ. Παγκάλου, το οποίο ανέθετε στις *Επιτροπές Δημόσιας Ασφάλειας* που είχαν συσταθεί στις πρωτεύουσες των νομών όλης της χώρας για την αντιμετώπιση της ληστείας, την εκτόπιση – αρχικά για ένα χρόνο το πολύ – κάθε ατόμου υπόπτου «διαπράξεως [...] πράξεων αντικειμένων εις την δημόσιαν τάξιν, ησυχίαν και ασφάλειαν της χώρας». Με ελάχιστα διαλείμματα και αρκετές παραλλαγές αναλόγως των συνθηκών (μετά το 1937, π.χ., οι εκτοπισμένοι εγκλείονταν σε «στρατόπεδα συγκεντρώσεως» και μετά το 1948 μπορούσαν να κρατηθούν επ' αόριστο), το μέτρο αυτό διατηρήθηκε σε ισχύ και εφαρμόστηκε με αυξημένη ένταση για την δίωξη των πολιτικών αντιπάλων των εκάστοτε κυβερνώντων έως την μεταπολίτευση του 1974. Για τα προηγούμενα, τη νομοθετική εξέλιξη και την παθητική «υποδοχή» της διοικητικής εκτόπισης από τα κατά κανόνα έμφοβα δικαστήρια αυτών των δεκαετιών, βλ. Ν. Κ. Αλιβιζάτου, *Οι πολιτικοί θεσμοί...*, ό.π., 340 & επ., 431 & επ., 459 & επ., 578 & επ. και 602 & επ.
30. Βλ. παραπάνω, υποσημ. 13.
31. ΑΠ 238/1930, *Θέμις*, 1930, σ. 608, 570/1930, καθώς και την απόφαση 261/1929 του Εφετείου Θεσσαλονίκης, *Θέμις*, 1930, σ. 223, όπου και το εξαιρετικά ενδιαφέρον σχόλιο του Γ. Δέδε.
32. ΑΠ (Τμ. Β') 648/1946, *Θέμις*, 1946, σ. 360-61.
33. ΑΠ 228/1954, *ΠοινΧρ* 1954, σ. 410. Βλ. ακόμη ΑΠ 74/1957, *ΠοινΧρ* 1957, σ. 233, 105/1960, *ΠοινΧρ* 1960, σ. 315 & επ., 156/1961, *ΠοινΧρ* 1961, σ. 343, 418/1962, *ΠοινΧρ* 1962, σ. 152.
34. ΑΠ(Τμ.Β') 237/1950, *Θέμις*, 1950, σ. 18-19
35. ΕφΑθ 477/1975, *ΠοινΧρ* 1975, σ. 671 & επ., 682. Για τις δίκες των «πρωταιτίων» στο συγκριτικό πλαίσιο τους, βλ. τον συλλογικό τόμο του Α. James McAdams (επιμ.), *Transitional Justice and the Rule of Law in New Democracies*, Notre Dame & London, University of Notre Dame Press, 1997, όπου συμβολή για τα εν Ελλάδι από τους Ν. C. Alivizatos & P. Nikiforos Diamandouros, "Politics and the Judiciary in the Greek Transition to Democracy", σ. 26-60.
36. ΑΠ 74/1922, *Θέμις*, 1921-22, σ. 98-99.
37. ΑΠ(Τμ.Β') 259/1917, *Θέμις*, 1918-19, σ. 39-40.
38. ΑΠ(ΟΛ.) 68/1921, *Θέμις*, 1921-22, σ. 83.
39. Δεν εφαρμόστηκε ευθέως. Για τις εκ πλαγίου αμνηστεύσεις αυτής της πρόσφατης περιόδου, βλ. παραπάνω, υποσημ. 23.
40. Βλ. ΕφΑθ(σε συμβούλιο) 12-13/1976, *ΠοινΧρ* 1976, σ. 659 & επ., και Α.Π.(σε συμβούλιο) 890/1976, *ΠοινΧρ* 1977, σ. 317 & επ.
41. Από τις εντελώς πρόσφατες μελέτες για το θέμα, βλ. ιδίως τους Γ.-Α. Μαγκάκη, «Σκέψεις για την διαστολή της τρομοκρατίας από το πολιτικό έγκλημα», *ΝοΒ* 2002, σ. 1813-18, και Ν. Παρασκευόπουλο, «Σκέψεις για την έννοια του πολιτικού εγκλήματος στην εποχή μας», *ΝοΒ* 2003, σ. 397-400. Με το θέμα έχει επίσης ασχοληθεί παλαιότερα και ο Α. Λοβέρδος, βλ. αντί άλλων, *Παραεκλίσεις πολιτικής συμπεριφοράς και Σύνταγμα. Πολιτικό έγκλημα, τρομοκρατία, πολιτικό άσυλο, έκδοση*, Αθήνα, Εξάντας, 1988.